

Bilimsel Verileri Kullanması Bakımından Ahmed Avni Konuk'un *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*

Zeliha Öteleş*

Öz

Telif edilen eserler, müellifin yaşadığı çağda kabul gören bilimsel verilerden bağımsız değildir. Dolayısıyla bir metnin anlaşılması için müellifinin içinde yaşadığı sosyal, ekonomik, siyâsî ve coğrâfî durumlar kadar o yüzyıldaki bilimsel gelişmelerin neler olduğunu bilmek de gerekli görünmektedir. Dînî metinler için de aynı durum söz konusudur. Tefsirler, hadis şerhleri, fikhî meselelere yaklaşım ve sûfî metinler ortaya çıktığı yüzyılın kabul görmüş bilimsel verilerinin tesirinden uzak görülemez.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında İstanbul'da yaşamını sürdürmüş olan Ahmed Avni Konuk, yaşadığı dönemin bilimsel verilerinden uzak kalmayarak tasavvufî meseleleri bilimsel verilerle aynı metinde buluşturan mütefekkirlerdendir. Öyle ki 13. yüzyılda telif edilmiş bir eserin 20. yüzyıla kadarki şerhlerine bakarak, şerh edildiği yüzyılın bilimsel verilerini, kültürünü, kozmolojisini ve modern bilimin verilerini tespit etmek mümkün olduğu gibi, şerh edilen metinlerde bilimsel bilginin değişim, dönüşüm ve gelişimini takip etmek de mümkün görünmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı, Adıyaman/Türkiye, oteles9@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-8119-6495

İslam düşünce geleneğinde etkili ve yaygın bir yere sahip olan *Mesnevî*, *Füsûsu'l-Hikem* ve *Tedbîrât-ı İlâhiyye* gibi klasik eserlerin ilgili konularını yer yer, modern bilimin verileri ile şerh etmekten imtina etmeyen Ahmed Avni Konuk, yaşadığı yüzyılın bilimsel gelişmelerini yakından takip etmiştir. Bu çalışmada, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* üzerinden sûfî-şârihin yaşadığı yüzyıldaki bilimsel veriler ile olan güçlü bağına işaret etmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, bilimsel veriler, 20. yüzyıl.

Ahmed Avni Konuk's *Masnavi* Interpretation Based on the use of Scientific Data

Abstract

The works had been written, are not independent from the accepted scientific parameters in the era of the writers lived. Thus, to understand a text, as much as the social, economic, political, geographical situation, it's essential to know about scientific developments in the writer's century. This practise applies for the religious texts, too. Interpretations, hadith explanation, Islamic law methodology and Sufism texts cannot be considered as out of the influence of well accepted scientific findings in related century.

Ahmed Avni Konuk, lived in Istanbul between the end of the 19th and early of 20th century, is one of the thinkers who brings together Sufism topics and scientific data in same text by not keeping himself away from scientific findings in his era. In fact, by looking the Interpretations done by 20th century of a work that written in 13th century, scientific data, culture, cosmology and modern science data of the time that interpretations written, can be determined. Also keeping track of alteration, transformation and evolution of the scientific knowledge is possible in the text of interpretations.

Concerned topics of *Masnavi*, *Fusus al-Hikam* and *At-Tadbidrat al-ilahiyah* expounded by Ahmed Avni Konuk, who hasn't abstained to have scientific data in his Interpretations of works which are influential and extensive in Islamic thinking tradition, he kept up with scientific development of the century he lived in. In this study it is aimed to point out the strong relation of Sufi expounder and scientific data in the era he lived, based on *Masnavi* Interpretation.

Keywords: Ahmed Avni Konuk, *Masnavi* Interpretation, scientific data, 20th century.

Giriş

Osmanlı'nın son Cumhuriyet'in ilk yıllarında yani, 19. yüzyıl sonlarında 20. yüzyıl başlarında yaşayan Ahmed Avni Konuk, hem gelenekten hem de dönemin bilimlerinden beslenmiş sûfî bir münevverdir. Çağının gelişmelerini yakından takip eden Konuk, bazı dînî-tasavvufî meselelerin izahında bu bilimsel verilerden de istifâde etmiştir.

Bilimsel alanda sıra dışı gelişmelerin yaşandığı yüzyıl olan 19. yüzyıl din-bilim arasındaki ihtilafın mâhiyetine dair tartışmaların yeniden alevlenmesine sebebiyet vermiştir. Bu tartışmalar özellikle Müslüman coğrafyada görüş ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir. Müslüman coğrafya, modern dünyanın yeni kuralları ile karşılaşınca eski dünyanın verilerini sorgulamak zorunda kalmıştır. Yeni Dünya düzeninde var olmak için Müslüman toplulukların eğitim alması zorunlu görülmüş, öyle ki Cemâleddîn Afgânî, Reşîd Rızâ, Muhammed Abduh gibi Arap coğrafyasında etkili olan düşünürler, Müslümanların ilerlemesi için bu eğitimin var olan klasik eğitim mi yoksa modern dünyanın verileri ile eğitim alınması sorunsalı ile karşılaşmışlardır. İstanbul'da yaşayan Müslümanlar, Batı'nın yeni gelişmelerine kayıtsız kalmamış, aksine yeni yüzyılın bilimine intibâkı sağlamak için Batı'ya talebeler göndermişlerdir. Böyle bir ortamda, gündüz Fransızca eğitim veren eğitim kurumlarda okuyup akşam ise câmilerde Arapça-Farsça öğrenen Ahmed Avni Konuk *Mesnevî*'yi şerh ederken bilimsel verilerden de istifâde etmiştir. Bu makalede kısaca Konuk'un hayatı, ilmî yönü, eserleri ve tasavvuf anlayışı aktarılıp, *Mesnevî Şerhi*'nde yer alan bilimsel veriler; tıp, biyoloji, kimya, elektron nazariyesi, elektrik ve Büyük Patlama (Big Bang) teorisinin hangi sûretle yer aldığı örnekleri incelenecektir.

A. Hayatı

Ahmed Avni Konuk, 1285 (1868)¹'de İstanbul'da doğdu.² Babası balmumu tüccarlarından Kadı Alizâde İbrâhim Efendinin oğlu Mûsâ Kâzım Bey'dir. An-

1 Doğum tarihi ile ilgili farklı tarihlerle karşılaştık. Bu tarihler 1871 ve 1869 tarihleridir. Bu tarihlerin, hicri takvimden milâdî takvime çevrilmesindeki farklılıktan ileri geldiğini düşünüyoruz. Savaş Barkçin ise bu konuda şunları aktarmaktadır: “Yılmaz Kale, doğum tarihi olarak 1871 tarihini veriyor... İbnülemin Mahmud Kemal 1869 yılından bahsediyor. Mesut Cemil ise 1873 tarihini veriyor... Halil Can ise 1868 tarihini veriyor...”. Bkz. Savaş Barkçin, *Ahmed Avni Konuk Görünmeyen Umman*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009, s. 11-12; Yakup Şafak, “Son *Mesnevî* Şârihlerinden Ahmed Avni Konuk'un Mevlâna'nın Eserleri ve Fikirlerine Dair Bir Mektubu”, *İlmî Araştırmalar*, 16, İstanbul, 2003, s. 87'de doğum tarihi için 1871 tarihini vermektedir.; Reşat Öngören, “Ahmed Avni Konuk”, *DİA*, c. 26, s. 180.

2 Selçuk Eraydın, “Ahmed Avni Konuk Hayâtı ve Eserleri”, Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, 4. bs., c. 1, İstanbul, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2005, s. 15.

nesi ise Buhârâlı Hâfız Mustafa Efendi'nin kızı Fatma Zehrâ Hanım'dır.³ Ahmed Avni Bey, ibtidâiyi (ilkokul) bitirdikten sonra Galata Rüşdiyesi'ne (ortaokul) girdi. O yıllarda, 9-10 yaşında iken önce babasını, birkaç ay sonra da annesini kaybetti. 1884 senesinde, 16 yaşında iken rüşdiyenin dördüncü sınıfından Dârüşşafaka'nın üçüncü sınıfına imtihanla kaydedildi.⁴ Dârüşşafaka, eğitim süresi 8 yıl olan bir yetim mektebidir. Mezunlarının yüksek tahsile devam etme imkânları genellikle olmayacağından, talebelerin okulu bitirir bitirmez bir meslek edinmelerine yarayan bir müfredata sahipti.⁵ Ahmed Avni Bey, 1890 yılında 22 yaşında Dârüşşafaka'dan mezun oldu. 1891 yılında düzenlenen Dârüşşafaka Şehâdetnâmesi, okulu dokuzuncu olarak bitirdiğini göstermektedir. Dârüşşafaka'dan mezun olduktan sonra câmi derslerine devam ederek icâzet alan Avni Konuk, bu sıralarda hıfzını tamamladı.⁶ Halil Can ise Avni Bey'in İlkokulu bitirdikten sonra hıfzını tamamladığını belirtir.⁷

23 Temmuz 1306/1890 yılında II. Abdülhamîd'in irâdesiyle posta memurluğuna 400 kuruş maaşla tâyin olundu. Galata posta memurluğuna devam ederken "Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne"ye girip 1898 tarihinde birincilikle mezun oldu. Posta idaresi memuriyetinin yanı sıra Telgraf Mekteb-i Âlî'sinde posta, hukuk idâre dersleri ve Mühendis Mektebi'nde de postacılık dersleri vermiştir.⁸ İlmî çalışmalarındaki hassasiyet, memuriyetinde de görülmektedir. 1933 tarihinde emekliliğini istemiş, emekliliğinden 5 yıl sonra, 19.03.1938 tarihinde vefat etmiş ve Merkez Efendi Kabristanı'na defnedilmiştir.⁹

1. İlmî Yönü ve Eserleri

Ahmed Avni Bey, çok yönlü, velûd bir yazardır. Mûsikî, şiir ve tasavvuf sahalarında eserler vermiştir. Ahmed Avni Bey'in mûsikîdeki düzeyi ile tasavvuf ve matematik, felsefe ve edebiyat gibi diğer ilimlerdeki bilgisi arasında bağ vardır. Bu yaygın derin ilgi ve bilgi onun üretken olmasındaki ana neden olarak görülebilir. Öyle ki Halil Can'a göre, asıl çalışma alanı tasavvuf olan "Avni Bey'in

3 Avni Anıl, "Ahmed Avni Konuk", *Musikî ve Nota*, c. 2, Mart 1971, s. 17; karşı. Eraydın, Selçuk, "Ahmed Avni Konuk Hayâtı ve Eserleri", Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l- Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, 4. bs., c. I, İstanbul, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2005, s. 15-27.

4 Eraydın, *a.g.m.*, s. 15.

5 R. Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Koçu Yayınları, 1966, s. 4254-4258.

6 Eraydın, *a.g.m.*, s. 15.

7 Halil Can, "Ahmed Avni Konuk", *Musikî Mecmuası*, no 232, Mart 1968, s. 4.

8 Savaş Barkçin, *Ahmed Avni Konuk, Görünmeyen Umman*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009, s. 37.

9 Eraydın, *a.g.m.*, s. 16.

çalışma hayatında mûsikî bir garnitür gibidir.”¹⁰ Ahmed Avni Bey’in tasavvuf terbiyesinde önemli role sahip üç kişi vardır. Bunlardan ilki Zekâî Dede’dir. Sonra *Mesnevî* dersleri aldığı Selânikli Mehmed Es’ad Dede ve bu iki üstâdı kadar uzun olmasa da sohbetlerinde bulunduğu Ahmed Amiş Efendi,¹¹ Konuk’un tasavvufî kültür bakımından tefeyyüz ettiği, dönemin mühim isimlerindedir.

Resmî vazifesi dışındaki vaktini, mensubu bulunduğu tarîkatin hizmetine vakfeden Avni Bey, tasavvuf vâdisinde telif, tercüme ve şerh ettiği eserler otuzdan fazladır. Bunlar arasında en hacimli eseri, 34 defter halinde 7534 sayfa tutan *Mesnevî Şerhi*’dir.¹² Selçuk Eraydın, Ahmed Avni Bey’in 16 eserini zikreder.¹³ Selçuk Eraydın’ın aktardığı eserler dışında tespit ettiğimiz diğer eserleri şunlardır:

İmâm-ı Rabbânî ve *Mektûbâtı* (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, Nr. 1812), İbn Arabî’nin *Fütûhâtü’l-Mekkiyye*’deki bazı görüşlerine karşı çıkan İmâm-ı Rabbânî’nin itirazlarını cevaplandırmak maksadıyla yazılan eseri Cemal Bardakçı neşretmiştir.¹⁴

10 Can, “Ruy-i Irak Ayin-i Şerifi Bestekârı Ahmed Avni Beyefendi”, *Mevlâna Güldestesi*, Konya, Turizm Derneği, 1964, s. 67.

11 Barkçin, *a.g.e.*, s. 203.

12 Eraydın, *a.g.m.*, s. 17.

13 1) *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*;

2) *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, yay. haz. M. Tahrallı, S. Eraydın, 4 cilt, İstanbul, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 1987-1992;

3) *Kitâbu Tedbîrâtü’l-İlâhiyye fî Islâhi Memleketi’l-İnsâniyye Tercüme ve Şerhi*, yay. haz. M. Tahrallı, İstanbul, İz Yayıncılık, 1992;

4) *Tercüme-i Risâlet-i Vahdet-i Vücûd*, İmâdullah Fârûkî Muhammed Abdü’l-Aziz Sâhin Çeşti-i Sâbirî;

5) *Kitâb-ı Lemeât Tercümesi*, Fahreddin Irâkî;

6) *Fihî Mâfîh Tercümesi*, yay. haz. Selçuk Eraydın, İstanbul, İz Yayıncılık, 1992;

7) *Menâkıb-ı Hazret-i Mevlâna Celâleddin Rûmî*;

8) *Esrâr-ı Salât*;

9) Hz. Meryem ve İsâ’ya Dâir Risâle;

10) *Aziz b. Muhammed en-Nesefî’nin yazdığı yirmi risâlenin tercümesi*, yay. haz. Sezâî Fırat, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2004;

11) *Hânende*;

12) *Şerh-i Gazel*;

13) Vahdet-i Vücûd ve Vahdet-i Şuhûd ile ilgili risâle;

14) Envârü’r-Rahmân’ın *Mesnevî* bahsinin Tercümesi;

15) Mahmud Şebüsterî’nin “Gülşen-i Râz” adlı manzûm eserinin tercüme ve şerhi;

16) İbn Arabî’nin *Ahadiyye* adlı risâlesinin şerhi; Geniş bilgi için Bkz. Eraydın, *a.g.m.*, s. 20-27.

14 R. Öngören, “Ahmed Avni Konuk”, *DİA*, 26, s. 181.

İbn Arabî'nin *Muhâdarâtü'l-Ebrâr*'ından bir olayın çevirisi (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, Nr. 85/4 [müellif hattı])¹⁵ İbn Arabî'nin *Muhadaratul-ebrâr ve müsâmeratü'l-ahyâr*'ın bir kısmının çevirisi olan bu eser, henüz neşredilmemiştir.

Ahmed Avni Bey, tercüme ettiği eserlerde “kırık mânâ” denilen bir üslûbu tâkip etmiştir. Tercüme ettiği eserlerde önce orjinal dilinden tercüme edeceği kadar aktarır daha sonra, aslına sâdık kalarak kelime tercümesi yapar. İzâh veya şerh ettiği kısımda ise anlamı geniş ve derinlemesine vererek kendi fikirlerini de okuyucuya aktarır.

Selçuk Eraydın, Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Avni Bey'in 1898'de girdiği PTT'deki 96 sicil numaralı kaydında yer alan, Fransızca, Arapça ve Farsçayı iyi bildiği bilgisinden, Fransızca okulda, Arapça ve Farsçayı ise câmi derslerinde öğrendiği sonucuna varır.¹⁶ Arapça ve Farsça bilgisi ile klasik metinleri tercüme ve şerh eden Konuk, Fransızca bilgisi ile Batı'daki bilimsel gelişmeleri takip etmiş görünmektedir.

2. Tasavvuf Anlayışı

Tasavvufî anlayışının özü, Mevlânâ ve İbn Arabî'nin görüşlerinin tek hakîkatin farklı terennümleri olduğu düşüncesidir. *Mesnevî*'nin şerhinde *Fusûs*, *Fusûs*'un şerhinde ise *Mesnevî*'den alıntılarla izah etmesi, Avni Bey'in eserlerini eleştirenlerin de merkezî noktaları olmuştur. Mustafa Tahralı Bey'in bir tebliğindeki şu ifadeler bu noktayı açıklar mahiyettedir: “*Mesnevî*'nin Ahmed Avni dahil bütün şârihleri Mevlânâ ile Sadreddîn-i Konevî'nin dost olduklarını bilirler ve dolayısıyla Ahmed Avni Bey Mevlânâ'nın Sadreddîn-i Konevî aracılığıyla İbn Arabî'ye ve *Fütühât* ve *Fusûs* gibi baş eserlerine âşinâ olduğu husûsunda neredeyse emindir. Zaten her iki büyük mutasavvıf da Ahmed Avni Bey'in dediği gibi aynı ve ebedî hakîkati ve doktrini seslendirirler.”¹⁷ Mevlânâ ve İbn Arabî eserlerini birbiri ile şerh etmesi, her iki sûfînin de aynı hakikate işâret ettiğini düşünmesi bakımından Konuk'u Ekberî veya Mevlevî olarak nitelendiremeyiz. Bu bağlamda A. Avni Konuk, irfânî-nazarî çizgide bir sûfî olarak nitelendirilebilir. Konuk, ehl-i tarîk bir kimse olmasına rağmen, seyr u sülûk yaptıran, irfânî-amelî (pratik) bir mutasavvıf değildir. 30 Kasım 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılma yasası sonucu amelî tasavvuftan zorunlu olarak uzaklaşmış olduğu düşünülebi-

15 Öngören, *a.g.m.* s. 182.

16 Eraydın, *a.g.m.*, s. 15.

17 Tahralı, “Ahmed Avni Konuk'un *Mesnevî-i Şerif* Şerhinde İbn Arabî”, *Uluslararası Mevlânâ Celâleddîn Rûmî Sempozyumu*, İstanbul-Konya, 8-12 Mayıs, 2007.

lir. Ancak İbn Arabî'nin *Fusûs*¹⁸ ve *Tedbîrât*¹⁹ eserlerinin tercüme ve şerhlerini 1925'ten önce tamamlamıştır. Şerhlerinde dönemin bilimsel verilerinden misallere yer veren A. Avni Konuk, tasavvufî eserleri ilmî bir bakış açısıyla şerh eden bir tasavvuf teorisyeni olarak nitelendirilebilir.

Ahmed Avni Konuk sûfî bakış açısına sahip ârif, mütefekkir bir Osmanlı aydınıdır. Ehl-i tarîk olması onun bilimsel gelişmeleri takip etmekten uzaklaştırılmamış, aksine tasavvufî metinleri çağın idrâki ile yorumlamıştır. Konuk, câmi derslerine devam edip icâzet aldıktan sonra Mevlevî Tarîkati'ne intisap etmiş ve Mesnevîhan Selânikli Es'ad Dede (ö. 1329/1911)'den Mesnevî okumuş ve icâzet almıştır.²⁰ Halil Can Bey'in naklettğine göre Mesnevî-hân Es'ad Dede'nin derslerinde temâyüz eden üç kişiden biri Ahmed Avni Konuk'tu. Diğer ikisi Tahir Olgun (ö. 1951) ve Abdülhayy (Öztoprak) (ö. 1961) efendilerdi.²¹

Ahmed Avni Bey'e göre, "Ma'rifet söylenemeyen ve yazılamayan bir emr-i vicdânîdir. Velâkin ma'rifetin mukaddimesi ilimdir. İlimsiz ma'rifet muhâl ve ma'rifetsiz ilim vebâldir."²² İlim ve tasavvufun iç içe olduğunu düşünen Avni Konuk, ma'rifete ulaşma arzusu taşıyan kişinin ilim elde etmesi gerektiğini vurgular. Salt ilmin ise vebâl taşıma olduğunu ifade eder.

Ahmed Avni Bey, yurt dışındaki dergilerdeki makaleleri ile tanınmakta ve müsteşriklerin de ilgisini çekmekte idi. Halil Can Bey'in dikkate değer aktarımından bunu görmek mümkün: "1341/1925 senesinde İsveçli bir müsteşrik İstanbul'a gelir. O târihte İstanbul Dârü'l-Fünûn'u müderrislerinden Mehmed Ali Aynî (ö. 1945) bu müsteşrikle tanışmak için kendisini Tokatlıyan'da ziyâret eder. Bu tanışmadan her iki taraf da çok memnun olur. Bir ara İsveçli müsteşrik M. Ali Aynî'ye Ahmed Avni Konuk'u sorar; tanışmak ve elini öpmek istediğini söyler. Mehmed Ali Aynî, böyle bir kimseyi tanımadığını ifâde edince, müsteşrik hayretle: 'Aman nasıl tanımazsınız? Biz onun Avrupa mecmûalarında çıkan yazılarını zevkle okuyoruz, çok kıymetli bir âlimdir' der."²³ Halil Can Bey'in bize aktardığı bu bilgi göstermektedir ki, Batı'daki bilimsel mecmualarda Fransızca olarak

18 *Fusûs*'un tercüme ve şerhinin büyük kısmı 1915- 1919 (1334-1338) tarihleri arasında tamamlamıştır. Bkz. Selçuk Eraydın, "Ahmed Avni Konuk Hayâtı ve Eserleri", *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, s. 23.

19 *Tedbîrât*'ın tercüme ve şerhi Kasım 1922-Aralık 1925 tarihleri arasında tamamlanmıştır. Bkz. Mustafa Tahrallı, "Takdim", *Tedbîrât-ı İlähiyye Tercüme ve Şerhi*, s. ix.

20 Eraydın, *a.g.m.*, s. 16.

21 Can, *a.g.m.*, s. 5.

22 Konuk, *Tedbîrât-ı İlähiyye Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahrallı, 2. bs., İstanbul, İz Yayınları, 2001, s. 20.

23 Can, *a.g.m.*, s. 6.

makaleler kaleme alan Ahmed Avni Konuk'un İstanbul'da yeteri kadar tanınmadığını ve dönemin ilim adamlarının müsteşrikler aracılığıyla isminden haberdar olması, Konuk'un mütevazî ve bilinmemeyi arzu eden yapısı sebebiyle şöhreti tercih etmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Abdülbâki Gölpınarlı, Mevlânâ sözlerini fennî buluşlara tatbiki uğraşması sebebiyle Avni Bey'in şerhini ilmî bir şerh olarak görmemektedir. Gölpınarlı, "basılmayan ve basılmasına da lüzûm olmayan"²⁴ ifâdesini kullanarak *Mesnevî-i Şerif Şerhi*'nin neşrine gerek görmemiştir. Neşrine mâni sebep olarak sunulan "keşfiyyât-ı fennîyye" ile Mevlânâ sözlerinin açıklanması mevzûsunu ele almayı gerekli gördüğümüz çalışmamızda bu meseleyi bir başlık altında ele alıyoruz.

B. Ahmed Avni Konuk Şerhlerinde Yer Alan Bilimsel Veriler: Tıp, Biyoloji, Kimya, Elektron Nazariyesi, Elektrik ve Materyalizm (Maddiyun)

Ahmed Avni Konuk, tasavvuf sahasında iki farklı mektebin müessisi olarak görülen İbn Arabî ve Mevlânâ eserlerini âdeta birbiri ile şerh etmiştir. Aynı hakîkatin, farklı şekillerde vücûd bulduğunu düşünen Konuk, metafizik meselelerin izahında da fizik alanın verilerine yer vermede imtinâ göstermemiştir. İnsan sağlığı, hastalıklar gibi tıp alanındaki meseleleri dînî-tasavvufî düşünceler ile irtibatlandırmış, Batıda fizyoloji ve anatomi alanında yazılmış eserleri takip etmiştir. Öyle ki; bir doktor olan dostu ve talebesi Emin Kılıç Kale, Ahmed Avni Bey'in *Fusûs* şerhini yazarken biyoloji ile ilgili bazı konuları kendisine sorduğunu ifade etmektedir.²⁵ Ahmed Avni Bey, dînî metinlere vâkıf olduğu gibi yaşadığı dönemin ilmî keşiflerine de vâkıftır. Öyle ki 1925 yılında neşredilmiş bir anatomi eserini, *Mesnevî Şerhi*'nde referans olarak vermiştir.²⁶ PTT Mektebi ve bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi'nin çekirdeği olan Yüksek Mühendis Okulu'nda postacılık dersi vermesi, teknik verileri yakından takip etmesinde kolaylık sağlamış olmalıdır.

Avni Konuk, İbn Arabî mektebinin temel başlığı olan varlık mertebelerinden (merâtibü'l-vücûd) bahsederken, H₂O (2Hidrojen-1Oksijen) ile izahlarda bulunur. Öyle ki buzun, su ve buhara dönüşümünde veya buharın, su ve buza dönüşümünde H₂O'nun değişmediğini misal olarak verir. Kimya sahasındaki

24 Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul, İnkılab Kitabevi, 1953, s. 145.

25 Daha detaylı bilgi için bkz., Barkçin, *a.g.e.*, s. 259.

26 Carolyn E. Kimber, Diana Clifford; and Gray, *Text-book of Anatomy and Physiology*, sixth edition, revised, Macmillan; 5th or later edition, 1925. Bkz. Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, c. 13, s. 137-138.

verdiği bu misalin yanı sıra Biyoloji sahasında da, tohum²⁷ örneği ile merâti-bu'l-vücûdu özetler. Tohumun bi'l-kuvve ağaç, yaprak, dal, kök ve meyveler ihtivâ ettiğini ifade eden A. Avni Konuk, insan-ı kâmilî ve vahdetteki kesreti bu şekilde açıklar.

Avni Bey'in şerhlerine bir bütün olarak baktığımızda, pek çok farklı ilim dalının verilerinden istifade etmiş görünmektedir. Mûsikî, tıp, biyoloji, fizik, kimya bu ilim dallarından bazısıdır. Şerh, kuru ve tekdüze olmaktan ziyade yer yer hayattaki bazı yaşanmışlıklara, hikâye, menâkıb ve yer yer de nüktelere yer vermiş olması bakımından canlı, hareketli ve okuyucuyu bıktırmayan bir üslûba sahiptir. Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*'nde tıp, biyoloji, kimya ve fizik ilmine dâir bilgileri tasavvufî meseleler ile irtibatlandırarak aktarır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla dînî-tasavvufî bir metinde yer alan ve çağın yeniliklerini de yansıtan bilimsel verilere ne şekilde yer verildiğini aktaracağız.

1. Tıp

Hastalıklar ve bu hastalıkların tedavisi için gerekli görülen tedbirlerin de emr-i ilâhî ile mutabık olduğunu düşünen Konuk, bu hastalıklara misal olarak Frengi, Tifo ve tıbbî tedâvileri hakkında tafsîlî bilgiler aktarır. Şerhte bu bilgilere yer veriyor olması Avni Konuk'un tıp alanındaki hastalıklar kadar bunların tedavi yöntemlerini de takip ettiğini göstermektedir.²⁸ Öyle ki Frengi hastalığının tedavisi için yapılan serumların nasıl kullanıldığını ve neticelerinin neler olduğunu takip ederek, *Mesnevî*'yi şerhte bu bilgileri ilâhî emre muhalif davranmanın sonucu olarak aktarır:

27 Konuk, *Tedbirât Şerhi*, s. 30.

28 “*Hak Teâlâ insanlar arasında zinâyı men' etmiştir. Münkîr-i ulûhiyyet olanlar ise zinâyı câiz görürler. Fakat bu emr-i ilâhîye muhâlefet neticesinde firengi hastalığı sûretinde bir kahr-ı ilâhî zâhir olur. Buna karşı harb ve mücâdele için mütefennin efendileri firengi serumunu keşfettiler ve firengi mikroplarını kandan izâle ettiklerini zannettiler ve filhakika hastanın zâhirinde bu mühlik hastalığın alâmi olan çirkin yaralar zâil oldu. Hâlbuki alâmet-i zâhire mevcûd iken hiçbir kimse bu hastaya kız vermez ve evlenemez idi. Bu alâmet zâil olunca bu hasta sağlam âileler arasına girebildi. Fakat bilâhare anlaşıldı ki, bu hastalık bu serum ile gitmemiş. Kandaki mikroplar sinirlere ilticâ etmişler; ve bu sebeble hastalık başka bir devreye girmiş ve o hasta bu hastalığı aynen sağlam zevcesine de aşlamıştır. Bu mütefennin efendiler cem'iyet-i beşeriyye için bu serumun daha fenâ bir netice verdiğini görünce tekrâr cenge ve mücâdeleye başladılar. Bu def'a hastaya tifo mikrobu aşladılar. Hasta şiddetle tifoya tutuldu ve hâsıl olan şedîd harârete bünyesi müsâit olmayanlar öldü ve müsâit olanların sinirlerindeki mikroplar gerçî mahvoldu, fakat hasta da insanlıktan çıktı ve işler bir makina gibi behîmî bir hâle girdi ve bunun çâresi bulunamadı. İşte bunlar hep emr-i ilâhîye muhâlefetin kahr ve cezâsıdır.*” Bkz. Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, c. 11, s. 135.

Viyana doktorlarından birinin frengiye karşı keşfettiği serumdan bahseden A. Avni Konuk, tıp alanındaki gelişmeleri ne derece dikkatle takip ettiği görülmektedir. Frengi hastalığının tedavisi için gerçekleştirilen çalışmaların neticelerini şu şekilde aktarır:

“... Viyana doktorlarından birisi frengiye karşı meşhûr serumu keşfetmiş ve bu serum vâsıtasıyla frengi mikroplarının ma'lûlün kanından zâil olduğunu görerek temizlendiği zannıyla temiz bir kadın ile nikâhına muvâfakat edilmiştir. Fakat tedkîkât-ı ahire ile frengi mikroplarının kandan kaçarak a'sâba sarıldığı ve ma'lûl kimse tarafından bu mikropların temiz kadının dahi a'sâbına aşılandığı anlaşıldı. Binâenaleyh serum kâşifinin hastalığın tedavisine değil büsbütün istitârına ve binâenaleyh cem'iyet-i beşeriyeye hizmet değil bilmeyerek bir ihânet ettiği sâbit oldu. Nihâyet doktorlar bunun da çâresini bulmaya çalışıp hastaya tifo mikrobu aşıladılar ve bu mikropların filhakika frengi mikrobunu a'sâbdan mahvettiği görüldü ise de tifo mikrobu aşılanan ma'lûllerden çoğunun bu hastalıktan öldüğü ve kurtulanların dahi hayvanlar gibi ahmak bir hâle geldiği ve tamâmen insanlık zekâsından çıktığı anlaşılmıştır.”²⁹

Konuk, hastalıkların ortaya çıkma sebebini ilâhi emirlere uymamak olarak görür. Zinanın haram olduğunu, şayet bir kimse zinâyâ devâm ederse frengi ve bel soğukluğu darbelerine uğrayacağını belirtir.³⁰

Kadim tıp ilmini, kendi dönemindeki tıp ilmi ile mukayese eden Konuk, “ta-bâbet-i atıkada “ilm-i nabız” var imiş, doktor nabzın atışından illeti anlar imiş. Şimdiki tabâbette ilm-i nabızdan pek az bir ma'lûmât kalmıştır³¹ demek sûretiyle çağının tıp ilmine, kadim tıp ilmini hatırlatır. Aynı zamanda tıp ilmini de iki kısma ayıran Konuk, âlem-i sûret ve âlem-i mânâdaki tebâbeti de kıyaslar:

“Âlem-i sûretde tabîb-i yûnânî olan Câlinos'un birçok usûl-i tedâvîsi var idi. Âlem-i ma'nâdan bir Îsâ geldi; tıbb-ı Câlinos'un külfetle tedâvî edemediği hastaları messetti ve onlara üfürdü, şifâ-yâb oldular. O messin ve üfürüğün yanında tıbb-ı Câlinos bir çocuk oyuncuğu gibi kaldı.”³²

Modern tıp, âlem-i sûretteki tıp ve doktorlar iken; âlem-i mânânın tabîbi Hz. Îsâ ve insân-ı kâmillerdir.³³ A. Avni Konuk, çiçek, kolera, tifo ve vebâ gibi birta-

29 Konuk, a.g.e., c. 10, s. 526.

30 a.e., c. 8, s. 480.

31 a.e., c. 1, s. 139 vd.

32 a.e., c. 1, s. 215.

33 a.e., c. 1, s. 96.

kım hastalıkların tecellî-i kahrî³⁴ ve bu hastalıklara karşı olan aşı ve serumların ise tecellî-i lutfî³⁵ olduğunu düşünür.³⁶

2. Biyoloji

Tıp ilminin yanı sıra biyoloji hakkında da *Mesnevî Şerhi* 'nde bilgiler görmek mümkündür. Kadın ve erkeğin biyolojik farklılıkları ile ilgili döneminin bilimsel verilerinden istifâde eden Konuk, aşağıdaki *Mesnevî* beytini yaşadığı yüzyılın güncel verilerini doğru kabul ederek açıklar.

Kadınların rü'yâsı aklın noksânından ve rûhun za'findan dolayı, erkeklerin rü'yâsından daha nâkıstır. (Mesnevî, 4340. Beyit)

Ahmed Avni Konuk, bu beyiti şerh ederken bu beyitle mâna bakımından mutâbık olan hadisi de aktarır ve “asr-ı hâzırda “biyoloji = ilm-i hayât” âlimlerinin en meşhûrlarından Kember ile Grey isimlerindeki iki âlimin 1925 yılında neşredilen *Text-Book of Anatomy & Physiology*³⁷ isimindeki eserde “*Kadınların dimâği erkeklerin dimâğından vasatî hesâbıyla 150 gram noksan olduğu ve hüceyrât mikdârının azlığı*” beyân ve isbât olunmuştur”, dedikten sonra kadını ve erkeği eşit gören anlayışın biyoloji ilminin bu hükmünden ibret almaları gerektiğini telkîn eder.³⁸ Konuk, anatomi ve fizyoloji alanındaki eserleri takip edip bu verileri Hadis ve *Mesnevî* beyitlerini îzahta kullanmaktadır. Ancak modern bilimin verileri mutlak ve değişmez değildir. 19 ve 20. yüzyıl entelektüellerinin genel tutumu, bilime olan mutlak güven dikkat çekicidir. Avni Konuk 21. yüzyıl da kadın beyni ve erkek beyni arasındaki farkın ağırlıktan ziyâde sinaps adı verilen bağlantılar ile irtibatlı olduğu³⁹ keşfine şahit olsa idi, bu konuda farklı yorumlarda bulunacağı muhakkaktır.

34 Hak Teâlâ'nın “Kahhâr” isminin tecellîsi.

35 Hak Teâlâ'nın lütfu ihsâniyle tecellîsi.

36 Konuk, *a.g.e.*, c. 12, s. 101.

37 Carolyn E. Kimber, Diana Clifford; and Gray, *Text-book of Anatomy and Physiology*, sixth edition, revised, Macmillan; 5th or later edition, 1925.

38 Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, c. 13, s. 137-138. Konuk benzer ifadeleri farklı sayfalarda tekrar eder. Bkz. “Vaktâki biyoloji (hayâtiyât ilmi) terakkî etti, vasatî hesâb ile yaptıkları tedkikât nefîcesinde, kadınların dimâği erkeklerin dimâğından yüz elli (150) gram noksan olduğunu gördüler ve mebhût olup hayrette kaldılar.” Konuk, *a.g.e.*, c. 13, s. 300.

39 Kadın ve Erkek beyni arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri aktaran güncel bilgiler için bkz. Tuğrul Eşel, “Kadın ve Erkek Beyninin Farklılıkları”, *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, cilt 15, sayı 3, 2005; Mücahit Gültekin, *Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları*, Bursa, Aile Akademisi Derneği, 2014.

Kur'ân'ın ve Fen ilminin birbiri ile mutlak sûrette mutâbık olduğunu düşünmekle birlikte Fen ilminin ilerlemesiyle Kur'ân karşıtı bilim insanlarının bu hakikatlere şahit olacağını belirten⁴⁰ Konuk, fen ilimlerindeki keşiflerin zaman zaman tenakuz arz edeceğini ihmal etmiş görünmektedir.

Mesnevî-i Şerif Şerhi'nde Avni Bey, *Mesnevî* beyitlerinin pek çoğunun fenne mutâbık olduğunu söyler:

“Her ümmet tâbi’ olduğu peygamberi tanıyıp, tekâmül kaidesinden gâfil oldu ve ondan sonra gelen peygamberleri inkâr etti. Âlem-i tabiatta hüküm süren bu tekâmül kaidesi mûcibince hâtem-i enbiyâ Muhammed (a.s.v.) Efendimiz Kur'ân ile geldi ve Kur'ân peygamberlerden hepsinin beyân ettiği hakâyıkı ve daha ziyâdesini câmi olduğundan, artık beşeriyete hakâyık nâmına tefhîm edilecek bir şey kalmadı. Bu sebeble bin üç yüz küsûr seneden beri bir peygamber zuhûr etmedi ve etmeyecektir. Çünkü beşeriyetin biyolojide ve diğer fûnûnda bulunduğu hakâyıkın cümlesi Kur'ân'ın ihbârını musaddıktır. Nitekim Mesnevî-i Şerif'in birçok beyitlerinde fenne mutâbık olan esrâr-ı kur'âniyye tavzîh buyurulmuştur. Binâenaleyh bundan sonra fen terakkî ettikçe, erbâb-ı fen karşılarında Kur'ân'ın esrârını görürler ve Hâtem-i enbiyâ'nın nübüvvetini, nübüvvette tekâmül kaidesine muvâfık bulurlar.”⁴¹

“Fen terakkî ettikçe” ibâresi ile gelecekte gerçekleşecek her bir keşfin Kur'ân'ın bildirdiklerini doğrulayacak nitelikte keşifler olacağından emin olan Konuk, bilim insanlarının Kur'ân'ın sırlarını ve Hz. Nebi'nin nübüvvetinin tekâmülünde muvâfık olacaklarını belirtmiştir. Ayrıca A. Avni Konuk, yukarıdaki metinde yer alan, “*Âlem-i tabiatta hüküm süren tekâmül kâidesi mûcibince*” ibâresi ile de “Evrim Teorisi”ne atıfta bulunarak, ondan ilham almış gibi görünmektedir.

3. Kimya ve Elektron Nazariyesi (Elektron Teorisi)

“Kimyâ'dan murâd, nâib-i Hak olan insân-ı kâmilidir”⁴² diyen Konuk, “Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir.” (Furkân, 25/70) âyet-i kerîmesinin bakır altına tebdîl eden kimyâyâ teşbîh buyrulduğunu düşünür⁴³. Özellikle Simyâ ilminde bakır altına dönüştürmenin, modern kimyanın verileri ışığında mümkün olabileceğine inanır.

40 Konuk, *a.g.e.*, c. 13, s. 149.

41 Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, c. 13, s. 149.

42 *a.e.*, c. 9, s. 176; Konuk, *a.g.e.*, c. 8, s. 376.

43 *a.e.*, c. 9, s. 587.

Konuk, *Mesnevî*'de yer alan “*kîmyâ yapıcıdır; kimyâ ne olur? Mu'cize ba-ğışlayıcıdır; sîmyâ ne olur?*” (524. Beyit) ile kast edilenin modern mekteplerde öğretilen kimya olmadığını ifade eder ve ilimleri ikiye ayırır: açık ilimler, gizli ilimler. Açık ilimler ile kast edilen, mekteplerde tadrîs edilen ilimler iken; gizli ilimlerin de erbâbı indinde gizli tutulduğunu, kîmyâ, lîmyâ, hîmyâ, sîmyâ ve rîm-yâ isimleriyle isimlendirilmiş olduğunu belirtir. Avni Konuk bu beyitte yer alan kîmyâ ile kast edilenin sîmyâ olduğunu düşünür. “Kîmyâ”, eczâ-yı unsûriyeden mürekkebe olan “iksîr”dir diyerek, bu iksîrin bakıra ve kalaya karıştırılmasıyla altın olduğunu iddia eder. Bu bilginin sır olarak saklandığını düşünür.⁴⁴ Modern Kimya verileri, bir maddenin başka bir maddeye dönüşmesinin, yani maddenin tepkimeye girmesiyle mümkün olduğunu bize göstermektedir. Konuk, bu bilgiyi teyit eden bir beyit ile meseleyi aktarır. Öyle ki, *Mesnevî* beyitlerinin şerhinde taşın mâden olmaması (basit cevher) sebebiyle altına dönüşmesinin de mümkün olmayacağı bilgisini şu şekilde yorumlar:

“...Kimyâ nokta-i nazarından taş anâsır-ı basîtadan değildir. Birtakım anâsır-ı basîtanın imtizâcından terekkeb etmiştir. Fakat altın ile bakır anasır-ı basîtadandır. Ve bakır ulûm-i muhtefiyeden olan “kîmyâ”daki “iksîr” vâsıtasıyla altına tebdîl olunur. Fakat muhtelif anâsırdan terekkeb eden taşın altına inkulâbı mümkün değildir. Nitekim son keşf olunan elektron nazariyesiyle maâdin-i basîtanın yekdîgerine inkulâbı mümkün olduğu fennen sâbit olmuştur...”⁴⁵

Yapısında farklı mineraller sebebiyle taş, basit bir cevher değildir. Taşın değil de bakırın altına dönüşmesinin bilimsel olarak sabit olduğunu vurgulayan Konuk; modern bilimde kimyanın kadim bilgelikteki iksir gibi olduğunu, iksirden murâdın ise sıdk ve itimât olduğunu düşünür. “*Ey birâder, insân-ı kâmilin huzûrunda kendini bu sıdk ve i'timâd iksîri üzerine vur ki, bakır olan nefsin altına inkulâb etsin*”⁴⁶ diyerek, insân-ı kâmillerle berâber oturup kalkmanın dahi, “kimyâ” dedikleri “iksîr” gibi olduğunu ve bu iksîrin bakıra katılmasıyla nasıl mâhiyyeti altına dönüşüyorsa, bakır gibi olan nâkısın dahi, insân-ı kâmillerin iksîr gibi olan nazarlarıyla kâmil olduklarını ifâde eder.⁴⁷ Böylece, modern bilimin ve kadim ilimlerin verilerini tasavvufî bir formda dile getirmiş olur.

Konuk, yaşadığı asrın yeniliklerini yakından takip ettiği için 19. yüzyıl sonunda bilim dünyasına ilan edilen elektron teorisi (elektron nazariyesi) hakkında

44 a.e., c. 1, s. 212.

45 Konuk, a.g.e., c. 6, s. 140.

46 a.e., c. 6, s. 196.

47 a.e., c. 2, s. 218.

da bilgilere şerhinde yer verir. Bu nazariye, Kuantum Teorisinin temelini oluşturur. 1937 yılında tamamladığı Mesnevî şerhinde, yakın zamanlarda maddenin birbirine dönüşümünün “elektron nazariyesi” ile bilim dünyasında kabul edildiğini, ancak yedi asır önce Mevlânâ'nın buna işâret ettiğini belirtir:

“...Anâsır-ı basîta dahi inkılâb içindedir; yakın vakitlere kadar anâsır-ı basîtanın yekdiğerine inkılâb erbâb-ı fen tarafından kabûl edilmemekte idi. Elektron nazariyyesi zuhûr edince besâitun yekdiğerine inkılâbı dahi sâbit oldu. Cenâb-ı Pîr bu hakîkate yedi asır evvel bu beyt-i şerîfde⁴⁸ işâret buyurmuştur.”⁴⁹

“...Ehl-i fen yakın vakitlere kadar anâsır-ı basîtanın yekdiğerine inkılâb edemeyeceklerini ve ilm-i iksîrin mev’hûm bir zehâb-ı câhilânedan ibâret bulunduğunu iddiâ ederler idi. Vaktâki son zamanlarda elektron nazariyyesi keşfolundu, ya’ni anâsır-ı basîta zerrelerinin a’dâd-ı muhtelifede müsbet ve menfî elektronlardan teşekkül ettiği ve bu elektron adedlerinin tezyîd veyâ tenkîsi hâlinde ecsâm-ı latîfenin yekdiğerine inkılâb edebileceği anlaşıldı. Binâenaleyh inkâr edilen ilm-i iksîrin tasdîki zarûrî bir hâle geldi.”⁵⁰

A. Avni Konuk, elektron nazariyesi (elektron teorisi) dediği ve şerhinde sıklıkla atıfta bulunduğu bu nazariye, dönemin en önemli bilimsel gelişmeleri arasında olan 19. yüzyılın sonlarından itibaren, Hollandalı Hendrik Antoon Lorentz (ö.1928) tarafından geliştirilen klasik bir teoridir. Nobel Fizik ödüllü Lorentz’in “elektron teorisi” Ahmed Avni Konuk için âdetâ yüzyılın keşfi niteliğindedir. Konuk, *Mesnevî Şerhi*’nde bu nazariyeye pek çok kez atıfta bulunur. Bu nazariyeyi târif ederken, atomdaki pozitif ve negatif iyonları aktarır. *Mesnevî* şerhinde elektron nazariyesine atıf yaptığı kısımlar dikkatle okunduğunda, A. Avni Konuk’un bu nazariye ile şunu izah etmeye çalıştığı görülebilir: Maddenin en temel yapısı olan atomda, proton, nötron ve elektron yer alır. Proton (+) ve elektron (-) yani bu zıt uçlardaki enerji sebebiyle bir maddenin diğer bir maddeye dönüşebileceğini, dolayısıyla bilimsel verilerin “simyâ”⁵¹ ilmine, bakırın altına dönüşmesinin mümkün olduğunu ispatlamış olduğunu düşünmektedir. Ancak günümüzde elektron teorisi hakkındaki bilgilerimiz, bir maddenin başka bir maddeye dönüşmesinin gerçekleşebileceğinin teoride mümkün iken pratikte gerçekleşmesi mümkün değildir. Ancak bugün, Londra Imperial Üniversitesi’nden fizikçiler ışığı nasıl mad-

48 Bu beyit: 1313. *Ey küllerden muhtelit olan cüz’i; her munbasıtın hâlini kendinden fehm et!*

49 Konuk, *a.g.e.*, c. 1, s. 396.

50 *a.e.*, c. 2, s. 148.

51 Eski kimya ilmi, alşimi, kimya. Bkz. Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/s/simya>.

deye dönüştürecekleri üzerine ciddî sonuçlara ulaştılar.⁵² Elektron nazariyesinden yaklaşık seksen sene sonra, ışığın maddeye dönüşmesinin imkânı üzerindeki çalışmalar, A. Avni Konuk'un bu teoriden beklentilerinin mümkün olabileceğini düşündürmektedir.

Mesnevî-i Şerif Şerhi'nde Konuk, “son zamanlarda elektron nazariyesi netîcesinde basît ma'denler zerrâtının yekdîğerine inkılâb edebileceği anlaşıldı”⁵³ demek sûretiyle elektron teorisini özetlemektedir. Atom ve elektron nazariyesine atıfta bulunan Konuk, bu meselenin Şeyh-i Ekber'in *Fusûsu'l-Hikem*'de Fass-ı Lokmânî'de buyurduğu hakikat olduğunu düşünür.⁵⁴ *Mesnevî-i Şerif Şerhi*'nde karşımıza defaatle çıkan “elektron nazariyesi” meselesi Konuk'un diğer şerhlerinde de yer bulmaktadır. Konuk bu nazariyenin keşfinden bir hayli müteessir görünmekte ve bu nazariyeye atıflarda bulunmaktadır.

“*Son keşfiyât-ı fenniyyeye göre maddiyât âlemindeki sür'at şâyân-ı hayret bir derecededir. Meselâ üç bin metre uzunluğundaki bir elektrik dalgası sâniyede yüz bin ve üç yüz metre uzunluğundaki dalga dahi sâniyede bir milyon ihtizâz eder. Şimdiki hâlde kısa tûllerin vesâit-i istihsâliyyesinin tekemmülû sâyesinde on beş santimetre uzunluğunda bir dalga elde edildiğine göre, bunun iki milyar ihtizâzdan mürekkebe olduğu filiyâta sâbittir.*”⁵⁵

Kendi döneminin son ilmi keşiflerini yakından takip ettiği şerh boyunca görülen Konuk, atomlardan da bahseder. Elektronların negatif, protonların pozitif uç olduğunu şu şekilde aktarır:

“*Son nazariyyât-ı fenniyyeye göre “atom” ta'bîr olunan zerrelerin müsbet ve menfi elektronlardan terekkeb ettiği mevzû'-ı bahs olmaktadır; ve müsbet menfinin zıddı ve muhâlifidir.*”⁵⁶

Bilimsel keşiflerin büyük ölçüde Batı'da ortaya çıkması sebebiyle Avni Konuk, genelde Batı hakkında özelde de müsteşrikler hakkında bazı tespitlerde bulunur: Öyle ki Batılılar, Doğuluların iksîr ile uğraşarak basit madenleri altına dönüştürme fikri ile istihza ederken, son zamanlarda elektron nazariyesi netîcesinde basit atomların bir diğerine dönüşebileceği anlaşılınca istihzâlarının cehle

52 Bu sonuçlar hakkındaki geniş bilgi için bkz. J. Pike, F. Mackenroth, E. G. Hill, S. J. Rose, “A photon–photon collider in a vacuum hohlraum”, *Nature Photonics*, 2014; DOI: 10.1038/nphoton.2014.95.

53 Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, c. 1, s. 212; 396. Benzer cümle için krş. Konuk, *a.g.e.*, c. 2, s. 148; . Konuk, *a.g.e.*, c. 6, s. 140; 532; Konuk, *a.g.e.*, c. 8, s. 511.

54 Konuk, *a.g.e.*, c. 5, s. 24.

55 *a.e.*, c. 12, s. 476.

56 *a.e.*, c. 11, s. 27.

müstenîd olduğu zâhir oldu⁵⁷, demek sûretiyle simyâ ile uğraşan Şarklıları ciddiye almayan Garplıların bu tür bilimsel gelişmeler sonucunda, Şarklıların kadim bilgilerine karşı ihtiyatlı olacaklarını düşünmektedir.

Avni Konuk için elektron nazariyesi, âdetâ Batı'nın Doğu karşısındaki yenilgisidir. Elektron hakkında bugün yapılan çalışmalara baktığımızda, atom içindeki yüksek enerjinin açığa çıkması yeni bir maddeyi oluşturmamaktadır.

4. Elektrik

Elektriğin günlük hayatta kullanılmaya başlandığı 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında yaşayan A. Avni Konuk, *Mesnevî* beyitlerinde geçen “mişkât”⁵⁸ ve “misbâh”⁵⁹ kelimesini ampül ve projektörler ile, melekleri ise elektrikle açıklar. Bu benzetme, dönemin dînî metinlerinin bilimsel gelişmelerle nasıl yorumlandığını göstermesi bakımından mühimdir. Konuk, bu kıyaslamayı şu ifâdelerle dile getirir:

*“Ma'lûm olsun ki, “melek”, kudret ve şiddet ma'nâsına gelir ve bu âlem-i kesîfde birtakım kuvâ-yı unsuriyye olduğu fennen sâbitdir ki, bunlara “kuvâyı tabîyye” derler. Ve bu kuvvetlerin âsârı nazar-ı hissî ile görülebilir ise de, kendilerinin mâhiyetleri ve hakikatları gayr-i mer'îdir. Meselâ elektriğin hakikatini hiçbir kimse ta'rîf edemez, yalnız sebab-i tekevvinünü ve âsârını beyân edebilir.”*⁶⁰

Şerhten de anlaşıldığı üzere Konuk, ifâdelerini güçlendirmek için “fennen sâbittir” demekle bilimin verileri ile aktardıklarını delillendirmektedir. Konuk'un metafizik kavramları anlaşılır kılmada bilimsel verilerden istifâde etme gayreti, şerh boyunca dikkat çekici bir şekilde görülmektedir:

*“Bizim emrimiz ancak gözün sür'atle bir bakışı gibi, bir ân-ı gayr-i münkasim içinde vâki' olur' buyrulur. Zîrâ sûret-i âlem bir ân-ı gayr-i münkasim içinde sür'atle mevcûd olur ki, ehl-i hakikat buna “teceddüd-i emsâl” derler. Ve kemâl-i sür'atinden âlem sâbit görünür. Nitekim zamânımızda elektrik kuvvetiyle dakikada 5200 devir yapan bir çarkın döndüğünü bildiğimiz halde basar-ı hissî ile baktığımız vakit onu sâbit görüyoruz. Hâlbuki bu devrin dakikada yedi binden daha fazla olabileceği de bi'l-hesâb ehl-i fen indinde sâbitdir. İcâd ve i'dâm-ı âlem ise hesâb olunamayacak kadar serî'dir.”*⁶¹

57 Konuk, *a.g.e.*, c. 1, s. 212.

58 *a.e.*, c. 1, s. 58.

59 *a.e.*, c. 11, s. 12.

60 *a.e.*, c. 8, s. 322.

61 *a.e.*, c. 1, s. 447.

Özellikle “elektrik”in icadının yakın bir zamana tekâbül etmesi sebebiyle Ahmed Avni Bey, *Mesnevî*'yi şerh ederken, “kuvve-i elektrikiyye”, “ihtizâzât-ı elektrikiyye”⁶² şeklinde ifâdeleri, beyitleri açıklamak için sıklıkla kullanmaktadır.⁶³ Aşağıdaki metinde, elektrik dalgaları hakkındaki teknik bilgilerin detayları bize göstermektedir. Öyle ki o çağa göre yenilik arz eden elektriği de tecellilerdeki sür'ate benzeterek açıklamıştır:

“Bu âlem-i cemâdın bilcümle eczâsı taharrük ve ihtizâz içindedir ve son derece sür'atle taharrük ve ihtizâzı hasebiyle sükûn içindedir. Zîrâ bu mâddiyyât ve cemâdât âlemini teşkil eden birtakım atomlardır ve atomlar da elektronlardan mürekkektir ve elektronların ihtizâzâtı gâyet seri'dir. Çünkü elektrik dalgasının tûlü kısaldıkça, bu dalganın sâniyede aded-i ihtizâzı da o nisbette çoğalır. Nitekim üç bin metre tûlündeki bir elektrik dalgası, sâniyede yüz bin ihtizâz eder. 300 metre tûlündeki dalganın ihtizâzı saniyede bir milyondur. Elyevm kısa tûl mevclerin ve vesâit-i istihsâliyyesinin tekemmülü sayesinde, on beş santimetre tûlünde fiilen elde edilen bir elektrik dalgasının ihtizâzı sâniyede iki milyardır. Bu hâl bilcümle eczâ-yı âlemin bir tecellî ile mevcûd ve diğer tecellî ile ma'dûm olduğunu fennen bize ihsâs eder. Buna ehl-i hakikat “teceddüd-i emsâl” derler. İmdi her bir zerre, lisân-ı fiilî ile “Biz Hakk'a dönücüleriz!” deyici olduğu halde, asl-ı hakikîye rücu' eder. Fakat urûcunda musaffâ ise illiyine gider, değil ise âlem-i tabîate reddolunur.”⁶⁴

Ayrıca “Allâh Teâlâ büyük bir beyaz inci yarattı; celâl ve heybetle nazar etti; hayâdan eridi; onun yarısı su ve yarısı ateş oldu. Ondandır bir duman hâsıl oldu; semâvâtı dumandan ve arzı onun köpüğünden halketti. İmdi onun arşı su üzerinde vâki' oldu” hadîs-i şerifini aktardıktan sonra Konuk; “Elyevm keşfiyyât-ı fenniyye bize bu hadîs-i şerîfi şerh ve îzâh etmektedir.”⁶⁵ Demek sûretiyle, ilm-i fen ile dîn-i İslâm'ın birbirine zıd olmadığı düşüncesine sahip olan Ahmed Avni Bey'in yaşadığı dönem nazar-ı dikkate alındığında pozitivist söylemlere sahip “aydınlar” karşısındaki tutumunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

5. Büyük Patlama Teorisi ve Materyalizm (Maddiyyûn)

Dünyanın önce bir ateş küresi olduğu fikrine *Mesnevî Şerhi*'nde yer veren Konuk, döneminin yeniliklerini son derece dikkatli bir şekilde takip ettiği gö-

62 Bkz. Konuk, *a.g.e.*, c. 2, s. 46.

63 Bkz. *a.e.*, c. 2, s. 376.

64 *a.e.*, c. 5, s. 136 vd.

65 Bkz. *a.e.*, c. 4, s. 137.

rılmektedir. Öyle ki Büyük Patlama ya da Big Bang adıyla bilinen ve evrenin yaklaşık 13,8 milyar yıl önce aşırı yoğun ve sıcak bir noktadan meydana geldiğini savunan, evrenin evrimi kuramı teorisi, Rus kozmolog ve matematikçi Alexander Friedmann ve Belçikalı fizikçi papaz Georges Lemaître tarafından ilk kez 1920’li yıllarda ortaya atılan bir teoridir. A. Avni Konuk, dünyanın başlangıçta bir ateş küresi halinde olduğunu, şimdilerde bu ateş küresi üzerinde bağ ve bahçelerin bulunduğunu söyleyerek bu teoriye atıfta bulunmuş görünmektedir.

“...Küremiz bidâyet-i teşekkülünde mâyi-i nârî hâlinde idi; bugün o ateşin küre üzerinde bağlar, bağçeler, gülistânlar mevcuttur. İstihâlât için fâsıla-i zamâniyyenin indallâhta hükmü ve i’tibârî yoktur.”⁶⁶

“Küremiz bidâyet-i teşekkülünde mâyi-i nârî hâlinde idi” ifâdesi, dünyanın oluşumunda akışkan bir ateş olduğu ifade ediliyor ki, Büyük Patlama teorisine göre de evrenin başlangıcı, aşırı yoğun bir sıcak küre olduğu yönündedir.⁶⁷ Evrim Teorisi, günümüzde hem materyalizmin hem de ateizmin bilimsel bir desteği gibi görülmektedir. Ancak, yoktan var etmeye inandığı halde, yaratmanın ilâhî hikmet ve inâyet neticesinde evrimsel bir süreç izleyebileceğini, bunun akla aykırı olmadığını ifade eden Müslüman düşünürler bulunmaktadır.⁶⁸ A. Avni Konuk da tekâmülü kabul etmektedir. Ancak yaşadığı asrın yeni teorilerinden olan Büyük Patlama (Big Bang)’den de haberdar olduğu ve buna işâret ettiği düşünülebilir.

Ahmed Avni Bey, yaşadığı dönem itibâriyle Osmanlı aydınlarını etkileyen materyalizmi de eleştirir:

“İmdi maddiyûnun madde kânûnunu beyân ettikleri sırada “umûmiyyet i’tibârîyle kâinâtın sebebi yoktur” demeleri, hakikat-ı emirdeki cehillerinden ve küllün nümûnesi olan kendi nefislerinden gâfil bulunmalarından neş’et etmiştir. Ve bu cehl ve gafletin menşei de esfel-i sâfilin olan âlem-i tabiattan a’lâ-yı illiyînin olan zâta sırf akıl ve zekâ ile urûc edilebileceği zannolunarak, enbiyâ (aleyhimü’s-selâm) ve onların vârisleri olan evliyâ-yı kirâm hazarâtının akvâl-i /aliyye ve ihbârât-ı seniyyelerine kulak asmamaktır.”⁶⁹

66 Konuk, a.g.e., c. 3, s. 452.

67 D. Ali Demir- N. Kemal Pak, “Büyük Patlama ve Evrenin Genişlemesi”, *Bilim ve Ütopya*, sayı 195, 2010, s. 16-21.

68 Bayrakdar, “Tekâmül Nazariyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekamul-nazariyesi> (27.03.2020).

69 Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 1, s. 14.

Richard Dawkins, Edward O. Wilson, Stephan Jay Gould ve Richard Lewontin gibi biyolog ve paleontologlarla Daniel C. Dennett gibi düşünürler evrim teorisini maddeciliğin (maddiyîyûn) gereği olarak görmüş ve yaratılışa dair dinî kabulleri reddetmiştir. Yoktan var etmeye inandığı halde yaratmanın ilâhî hikmet ve inâyet neticesinde evrimsel bir süreç izleyebileceğini, bunun akla aykırı olmadığını ifade eden İzmirli İsmail Hakkı⁷⁰, Ömer Nasuhi Bilmen⁷¹ ve Süleyman Ateş⁷² gibi Müslüman fikir adamları bulunmaktadır. Ancak bunların sonuçta yaratıcıyı kabul etmeyen bir evrim anlayışını benimsemedikleri açıktır.⁷³ A. Avni Konuk, tekâmülün kabul eder görünse de, Tanrısız bir evrimi kabul etmez. Maddeciler, Tanrısız evren anlayışına evrimi delil gösterirler. Konuk ise elektron nazariyesinin keşfi ile maddecilerin (materyalistlerin) fikirlerinin çöktüğünü şu şekilde aktarır:

*“Maddiyîyûnun ilmi ve fikri elyevm elektron nazariyesinin zuhûruyla iflâs etti. Çünkü onlar “madde” ve “kuvvet” diye iki müstakil vücûd isbât ettiler. Halbuki hâl-i hâzırda maddenin tekâsüf eden kuvvetten ibâret olduğu anlaşıldı. Binâenaleyh maddiyîyûnun fikirleri ve ilimleri âlem-i sûrette dahi yüz karası oldu.”*⁷⁴

Avni Bey, yaşadığı asrın ilmî gelişmelerini yakından takip etmiş görünmekle birlikte bu ilmî keşiflerin Batı’da ortaya çıkmasına da değinir. Her ne kadar Doğulu Müslümanlar indinde Batı, küfrün merkezi olarak görülse de, Batılıların Kur’ân’ı kavlen inkâr ancak fiilen kabûl ettiğini şu *Mesnevî* beyitini şerh ederken aktarır:

70 Evrim teorisi (tekâmül nazariyesi) konusunda onu, dönemindeki diğer kelamcılardan ayıran yön, teoriye doğrudan karşı çıkmayıp bilakis bu düşüncenin ilk olarak Darwin tarafından değil Müslüman düşünürler tarafından ortaya atıldığını ifade etmesi ve bu görüşü benimseyen düşünürler ve onların görüşleri hakkında bilgi vermesidir. İsmail Hakkı İzmirli, *İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayase*, sad. Süleyman Hayri Bolay, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1973, s. 35-38.

71 Ömer Nasuhi Bilmen tekâmül nazariyesini, Allah’ın önce maddeleri sonra birtakım hayvanları ve sonra da insanı yaratmasının birer tekâmül safhası olarak anlaşılabilirliğini ve bu durumun da Allah’ın hikmetinin bir gereği olduğunu ifade etmektedir. İddia edildiği gibi bir tekâmülün ancak kesin delil olan nassa dayalı olması gerektiğini ve böyle bir nassın da bulunmadığını belirtmektedir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Mûlahhas İlmi Tevhid Akaid-i İslamiyye*, İstanbul, Cevat Şen Kitabevi, 1962, s. 26.

72 Süleyman Ateş’in Evrim Teorisi hakkındaki görüşleri için bkz. Süleyman Ateş, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Evrim Teorisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XX, 1975, s. 127-146.

73 Bayrakdar, “Tekâmül Nazariyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekamul-nazariyesi> (27.03.2020).

74 Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, c. 9, s. 282.

“*Bu nûr tavanından bir nazar ile kâni’ olma; def’alar ile bak, gör ki yarıklar var mıdır?*” (Mesnevî, 2937. Beyit)

Konuk, bu beyiti şerh etmeden önce şu âyeti aktarır: ya’ni, “O Allâh Teâlâ ki, yedi göğü tabaka tabaka yarattı. Sen onun hakkında tefâvüt ve hâlel görmezsin. İmdi basarını ircâ’ et; basarın yorulmuş olduğu halde yine sana geri döner!” (Mülk, 67/3-4) “Bu âyet-i kerîme sarîh bir sûrette biz ehl-i İslâm’ı rasadâta da’vetten ibâret iken, maatteessüf ihmâl ettik” diyen Konuk, Batılıların bu dâvete icâbet ettiklerini ve akıllara hayret verici düzeyde yıldızların, güneşin ve kuyruklu yıldızların hareketinin mümkün olduğu kadar tespit edildiğini aktarmaktadır. Yâni Hâtem-i Enbiyâ’nın ümmet-i icâbet olan ehl-i İslâm’ın bu tavsiyeyi ihmal; ehl-i dâvet olan batılıların ise söz ile inkâr ancak isti’dât ve fiil olarak Kur’ân-ı Kerîm’in bu dâvetine icâbet ettiğini belirtir.⁷⁵ 19. asırla Batı’da artan keşifler ve Müslümanların fen ilimlerinde geri kalması, Müslüman entelektüellerin içinde buldukları toplumu eleştirmesini beraberinde getirmiştir. Bu çalışma, bir sûfi şârihin çağındaki bilimsel gelişmelere kayıtsız kalmadığını hatırlatmayı amaçlamaktadır. A. Avni Konuk, hakkında yapılacak geniş çalışmalar, Doğu-Batı hakkındaki fikirlerinin tespiti için son derece önem arz etmektedir.

Sonuç

Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf*’i şerh ederken fennî keşiflerin verilerinden istifade etmiştir. Teknik detaylara, ince hesaplamalara, zerre-atom hakkında yapılan keşiflere yer vermesi ve bu bilgiler ışığında *Mesnevî*’yi yorumlaması sebebiyle, kendinden önceki *Mesnevî* şerhlerinden büyük ölçüde farklılık gösterir.

Bilimsel verilerin Kur’ân ve Sünneti destekler mahiyette olduğunu düşünen Konuk, her ne kadar yaşadığı asrın bilimsel verilerinin mutlak hakikat olduğu varsayımında bulunsa da, bilimin ilerlemesiyle birlikte İlâhî emirlerin daha iyi idrak edileceği kanaatindedir. A. Avni Konuk, günümüzden yaklaşık yüz yıl önceki bilimsel verileri yorumlamış ancak bu veriler günümüzde büyük ölçüde değişmiştir.

Bu çalışma, Ahmed Avni Konuk’un bilimsel verileri yorumlaması ve bu verilerin zamanla değiştiğini, dolayısıyla dînî metinlerin yorumlanmasının, kendi çağının bilimi ile beslendiğine işâret etmeyi amaçlamaktadır. Konuk, kendi çağının bilimsel verilerini yorumlarken, keşfedilen yeni verilere Mevlânâ’nın asırlar önce işâret etmiş olduğunu belirtir. Din-Bilim çatışmasından ziyâde bilimin dini destekler mahiyette olduğunu, bilimsel çalışma ve keşifler yapmanın Müslümanlara emr olduğunu, ancak müsteşriklerin bilimsel çalışmalara Müslümanlardan

75 a.e., 2937. Beyit, cilt 4, s. 299.

daha fazla önem verdiğini ifade eden Konuk, Garplıların Muhammedî Şeriat'e bu noktada daha yakın bulunduğunu kabul eder.

Günümüzde büyük ölçüde değişime uğramış olsa da kendi döneminin tıp, biyoloji, kimya, fizik gibi alanlardaki bilimsel gelişmeleri, Batı'da telif edilen güncel neşriyattan (İngilizce, Fransızca) takip etmiştir. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* 'nde tasavvufî meselelerin anlaşılmasında pek çok teknik bilgi aktarmış, Hind Müslümanları arasında bu eserlere yapılan şerhlere de zaman zaman yer vermiştir. Böylece şerhte, Doğu ve Batı dünyasının izlerini görmek mümkün olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, sûfî bir metin olan *Mesnevî*'yi şerh eden şârihin, yaşadığı dönemin bilimsel verilerinin tasavvufî anlayış çerçevesinde yorumlandığı gerçeğine işâret etmektir. Her ne kadar Ahmed Avni Konuk'un yaşadığı dönemin doğal bir sonucu olarak görülse de bu, dînî metinlerde sık görülen bir durum değildir. Elbette ki bu çalışma sadece bir meselenin hatırlatılmasından ibârettir.

Sonuç olarak şunu söylememiz mümkün; 13. yüzyılda telif edilmiş *Mesnevî* metninin, 20. yüzyılın bilimsel verileri ile Ahmed Avni Konuk tarafından şerh edilmesi göstermektedir ki, güncel bilimsel veriler ile yorumlanan bir sûfî metin, her yeni keşif ve buluş ile yeniden yorumlanmayı gerekli kılmaktadır. Öyle ki, kadın ve erkek beyni hakkında kendi çağının verileri ile açıklamalarda bulunan A. Avni Konuk şerhinin, 21. yüzyıl verileri ile yeniden yorumlanması gereklidir. Dolayısıyla *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, bir meselenin nakline yer veren statik, durağan ve dogmatik bir metinden ibâret değil; aksine dinâmik, güncel, bilimsel verilerden de beslenen bir metin olarak görülebilir.

Kaynakça

Anıl, Avni, “Mart Ayında Kaybettiğimiz Üç Musikici Ali Rifat Çağatay, Ahmed Avni Konuk, Tatyos Efendi”, *Musikî ve Nota*, c. 2, sayı 17, Mart 1971.

Barkçin, Ş. Savaş, *Ahmed Avni Konuk Görünmeyen Umman*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Mûlahhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslamiyye*, İstanbul, Cevat Şen Kitabevi, 1962.

Can, Halil, “Ahmed Avni Konuk”, *Mûsikî Mecmuası*, c. 20, sayı 232, Mart 1968.

_____, “Ruy-i Irak Ayin-i Şerifi Bestekârı Ahmed Avni Beyefendi”, *Mevlâna Güldestesi*, Konya, Turizm Derneği, 1964.

Demir- Pak, Durmuş Ali; Namık Kemal, “Büyük Patlama ve Evrenin Genişlemesi”, *Bilim ve Ütopya*, sayı 195, 2010.

Eraydın, Selçuk, “Ahmed Avni Konuk Hayâtı ve Eserleri”, Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l- Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, haz., Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, 4. bs., c. I, İstanbul, Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2005.

Eşel, Tuğrul, “Kadın ve Erkek Beyninin Farklılıkları”, *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, cilt 15, sayı 3, 2005.

Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*, III, Ankara, 1972.

_____, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul, İnkılab Kitabevi, 1953.

Gültekin, Mücahit, *Bilimsel Araştırmalarda Kadın-Erkek Farklılıkları*, Bursa, Aile Akademisi Derneği, 2014.

İzmirli, İsmail Hakkı, *İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayase*, sad. Süleyman Hayri Bolay, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1973.

J. Pike, F. Mackenroth, E. G. Hill, S. J. Rose, “A photon–photon collider in a vacuum hohlraum”, *Nature Photonics*, 2014; DOI: 10.1038/nphoton.2014.95.

Kimber, Carolyn E., Diana Clifford; and Gray, *Text-book of Anatomy and Physiology*, sixth edition, revised, Macmillan; 5th or later edition, 1925.

Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Koçu Yayınları, 1966.

Konuk, Ahmed Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. M.Tahralı, S. Eraydın, 3. bs., c. IV, İstanbul, MÜİFAV, 2005.

_____, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, haz. Selçuk Eraydın ve Mustafa Tahralı, c. I-13, İstanbul, Kitabevi, 2006.

_____, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, yay. haz. Mustafa Tahralı, 2. bs., İstanbul, İz Yayınları, 2001.

Öngören, Reşat, "Ahmed Avni Konuk", *DİA*, c. 26.

Şafak, Yakup, "Son Mesnevî Şârihlerinden Ahmed Avni Konuk'un Mevlâna'nın Eserleri ve Fikirlerine Dair Bir Mektubu", *İlmî Araştırmalar*, sayı 16, İstanbul, 2003.

Tahralı, Mustafa, "Takdim", Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi* içinde, haz. Selçuk Eraydın ve Mustafa Tahralı, c. I, İstanbul, Kitabevi, 2006.

